

CAM HAMURU, FAYANS

Yaşar COŞKUN

Cam genellikle saydam ya da yarı saydam, sert, inorganik bir maddedir. Yüksek sıcaklıklarda akışkan olan cam, huzla soğuduğunda katı duruma geçer.

Doğadaki camsı kütleler dışında cam üretiminin (ilkel cam hamuru veya yarı saydam cam ya da fayans) başlangıcı M.Ö.16. yüzyıl sonlarına doğrudur ve cam teknolojisi açısından oldukça önemli bir aşamadır ve en erken cam kapların Kuzey Mezopotamya'da Mittanni Krallığı sınırları içerisinde, "iç kalıplama" yöntemiyle küçük şişe, bardak, kadeh olarak üretilmişlerdir (Bk. "Anadolu Antik camları, Özel Bir Koleksiyon - Ancient Glass of Asia Minor, A Private Collection-", C.S. Lighfoot - Melih Arslan, Ankara 1992, Yüksel Erimtan Koleksiyonu). M.Ö. 2500'e tarihlenen Mısır cam boncukları, bilinen en eski cam ürünleridir. Daha sonra aynı bölgede cam kap yapımına geçilirken seramiğe özgü formlar bunlara da uygulanmağa başlanmıştır. Konu üzerinde çalışanlar cam malzemenin Mısır'dan önce Kuzey Mezopotamya'da özellikle Hurri-Mitanni bölgesinde yapıldığını (hazırladığını) öne sürmektedirler. Ham maddesi kum, soda ve kireç taşından oluşur. İlk önceleri cam ürünleri masif kütleler halindeydi, şekilli camlar daha sonradır. İşlem, çamur ya da tahta kalıbın etrafına eriyik camın sarıldıktan, soğuduktan ve kalıbın şeklini aldıktan sonra kalıbın çıkarılmasıyla son bulur. Bu husus ve Yakın Doğu cam yapım geleneği ile ilgili bazı bilgilere sahibiz (Bkz. Aynur Özet, Belleten : 51, Sayı: 200, 1987, s.587 vd. ve yine camın tarihçesi hakkında bk. Çiğdem Gençler, Antik & Dekor 38, 1996, İst., s. 114-117).

Cam yapımıyla ilgili tabletler ya da "yapım reçetesi" özelliğini taşıyan bilgileri içeren tabletler, ilk kez "Asurbanipal Kitaplığı" de-

niler arşiv (M.Ö. 668-627) de bulunmuştur Leo Oppenheim, bu tabletleri değerlendirip yayınlamıştır ("Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia", 1970, Newyork). Bir çok konuları içermesine karşılık, buradaki teknik talimatların anlaşılması oldukça zordur. Bunlar düşündürücü, tuhaf ve karışık bir üslûpda olup, anlamları yarı karanlık kelimelerden oluşan bir literatür olarak karşılanmaktadır.

Hitit çivi yazılı Boğazköy arşivinde buna benzer belgelerin varlığı nedeniyle, onların "camsı maddeler veya objeler" ile tanışmış olmaları düşünülür. Bu belgelerde cam yapımıyla ilgili ham maddelerin (materyallerin) karşılıkları oldukları bilinen bazı kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimelerin daha çok Sumerce ve Akadça oldukları hemen göz çarpmaktadır. Kelimelerin bu özellikleri öne alındığında, onların ifadelendirdiği materyallerin de Anadolu'ya ithal edildiği sonucu çıkarılabilir. Fakat bu maddelerin hangi kimyasal bileşimlerden oluştuğu veya doğadan nasıl elde edildikleri hakkındaki bilgilerimiz kısıtlıdır. Bu kelimelerden bazılarının başında determinatifleri de vardır, ZÁ "taş", URUD "bakır" gibi. İşte bu kelimelerin geçtiği metinler tercüme edilerek ve yorumlanarak değerlendirilmiş, cam ailesinden, camsı maddelerden "cam veya cam hamuru"nun metinlerimizdeki Hititçe karşılıkları hakkında genel bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Örneğin Akadça bir fragmanda (143/d), ZÁ determinatifli *kutpu* kelimesi geçmekte, bu maddenin ezilip toz haline getirilmesi istenmektedir. Bu kelime aynı zamanda "cam kristali" anlamındaki *Z^Adusu* kelimesiyle birlikte "Yeni Babil" malzeme listelerinde beraber geçmektedir, bk. Franz Köcher, "z^Aku-ut-pu-ú", (A) rchiv (f)ür (O) rientforschung 16, 1952-53, I. Teil s.64 vd.; başka bir örnek; { 1620/c, Z^ADUH.SÚ.A ZÁ-as *ME-E* [*K-KU*^(?) "kuvars?, dağ kristali?, diyorit taşı?, işlenmemiş (ham) cam", (*MEKKU* için bk. Itamar Singer, "The Hittites KILAM Festival", Part Two, (St)udien zu den (Bo)ğazköy - (T)exten 28, s.226 "a type of (raw) glass"}).

Hitit çivi yazılı metinleri'ne Akadçadan geçen *anzahhu* kelimesine de dikkatinizi çekmek isteriz. *anzahhu* için bk. (R)evue d' (A)ssyriologie 43, 162, 239 ve (C)hicago-The (A)ssyrian

(D)ictionary s.151 “tam olarak ortaya çıkmayan ham madde, cam hamuru benzeri bir madde (Orta Babil, Qatna, Yeni Babil, Yeni Asur, Sumerceden geçme” ANZAH”); Leo Openheim, (J)ournal of (N)ear (E)astern (S)tudies 32, Nachträge s. 188 vd.; KBo 18 (1971) Önsöz s.VII, Nr. 201: Bir kimya reçetesi; taş ve metal envanter metni, Rs.III 4: *ta-ra-a-u-ya-ar an-za-ah-ḫi* I MA.NA [; KUB 43, 74, 3': *na-pa VI-ZU AN-ZA-A[H-HI*; R.J. Forbes, Studies in Ancient Technology, VII cilt, (1966). Eğer fayansın ham maddesi karneol ise buna ait Sumerogram da bizim metinlerimizde geçmektedir: ZĀGUG “karneol”, (H)ethitisches (Z)eichen-(L)exikon, s.276, işaret no.366.

Hititçe *zapzagai*-nin cam ya da cam hamurundan yapılmış bir “kap ismi” olabileceği görüşünü, W.F. Albright, Ugaritçe ünsüzlerden oluşan “*spsg*” sözcüğüne bağlayarak, 1945'de, (B)ulletin of the (A)merican (S)chools of (O)riental (R)esearch 98, s. 24 vd. da “A New Hebrew Word For ‘Glaze’ in Proverbs” (Özdeyişlerde Perdah Karşılığı Olan Yeni Bir Kelime) başlıklı makalesinde ileriye sürmüştü. Albright, *zapzagaia*- ya da *zapzagai*-nin özellikle KUB 7, 48, 10'da geçtiği şekliyle, değişik yorum ve düşünceleri sıralayarak, bu kelimenin “Hititçe belgelerde hep aynı şekilde değerlendirilmesi” gereğinden söz etmekteydi.

Daha sonra Albrecht Goetze, 1947'de (J)ournal of (C)uneiform (S)tudies 1'de, Albright'ın yukardaki görüş ve düşüncelerine katılıp bu kelimenin “kap, kâse, vazo” anlamına, “parlatılmış, parlak, perdahlanmış(?)” anlamını da eklemiştir.

Prof. Dr. H.Otten'ın, “Hethitische Totenrituale”, Berlin 1958 s.33 an.6'da yer verdiği ve J. Friedrich'in “(H)ethitisches (W)örterbuch” s.266'da “Glas, Glasschüssel” dediği *zapzagaia*-'yı, Akadça *UNŪTU(M)* “alet, edevat” gurubu içerisindeki bir materyel değil de bir obje (eşya) olduğunu söylemenin yine de erken olduğunu belirtmeliyiz.

Sonunda 1976'da M. Dietrich-O.Loretz-J. Sanmartin üçlüsü, (U)garit-(F)orschungen 8'de “Die Angebliche Ugaritisch-Hethitisch

Parallele *SPSG//SPS(J)G(JM)*" başlıklı makalesinde, bunun ölü kültüründe kullanılan bir vazo olduğunu, bu vazunun cam veya cam hamurundan imâl edilmiş olabileceğini ileriye sürmüşlerdir.

Son yıllarda Hititologlar bu konu üzerinde tekrar durmaya başladılar; örneğin Anna Maria Polvani, camsı maddelerin karşılığı olduğu sanılan bu kelimelerin bir listesini vererek, her üç dilde (Akadça, Hititçe ve Sumerce) de karşılıklarını aramaya çalışmıştır ("La Terminologia dei Minerali nei Testi Ittiti", 1988, Firenze).

Şimdi ise, en son, "Hethitisch *zapzagi*-" başlıklı makalesinde Prof. Dr. Erich Neu, bu kelimenin anlam kavramları (işlevleri) arasında şunları saymaktadır (UF 27, 1995 [1996], s.395-402): "Daha çok NA₄(ZÁ) <taş> ile determine ediliyor; değerli taş ve metallere (altın, gümüş) beraber geçmektedir; ağırlık taşı (ölçek, gramaj) olarak kullanılabilir; tabiatta doğal olarak dağlarda bulunmaktadır; metinlerde genelde çoğul olarak ve "i- gövdeli" olup neutrum'dur; genelde sayı olarak birden fazla geçmektedir; *zapzagi*- kütesinin küçük parçacıkları da mevcuttur; serpilip (fışkırtmak, saçmak) dökülebilmektedir; dinî metinler çerçevesinde tapınaklarda, altın, gümüş ve değerli taşlarla birlikte, kutsanmak amacıyla inşaat temellerinin içerisine doldurulmakta; ritüel-büyük metinlerinde kurban sahibiyle ilişkili olarak metnin sonunda mühürlenmektedir". Ayrıca Sayın Meslekdaşım Prof. Dr. E. Neu, bu makalesinde, kelimenin geçtiği tüm metin yerlerini ve ilgili literatürü sıralamaktadır.

Filolojik verilere göre, bizce cam ya da camsı maddelerden yapılmış kaplar için Hititçede en uygun kelime *zapzagai*¹dir. Boğazköy çivi yazılı tabletlerde bu kelimenin "cam ya da camsı maddelerden yapılmış alet, edevat, eşya, obje" anlamını kabul ettiğimizde, bu kelimenin arkeolojik belgelerle uyumlu olduğunu söylemek zordur. Çünkü kazılardan elde edilen, Hitit İmparatorluk Çağı'na ait cam ya da benzeri, cam hamuru, doğa camı ya da dağ kristali'nden elde edilen objelerin (Dağ kristali için bk. Prof. Dr. Muhibbe Darga, Hitit Sanatı, Akbank Yay., 1992, s. 110-111: "ZÁDUH.ŞÚ.A: *parašhi/a*-; fildişi ZÚ.AM.SI: *laḫpa*-") sayısı son derece azdır ve bunlar da parça halindedir. Bu husus, bu materyalin

(eşyanın) son derece kıymetli olduğunu, ender durumlarda kullanıldığını, dolayısıyla kültte nadiren kullanılan bir eşya olduğunu fikrini veriyor. Arkeolojik karşılığının aranması yolunda kazı buluntularının yeniden gözden geçirilmesi gereklidir. Kazılarda “cam hamuru ya da fayans”dan şekillendirilmiş buluntular ele geçmiştir. Filolojik tahlillerden geçirdiğimiz bu kelimelerin arkeolojik karşılıkları olup olmadığının da üzerinde durulmalıdır.

Boğazköy’den çıkan cam veya cam hamuru benzeri objelerin bir dökümünü ve yorumunu, 1972’de R.M.Boehmer, “Die Kleinfunde von Boğazköy” isimli eserinde, “Glas-Fayence-Fritte” başlığı altında ilim âlemine sunmuştur (bk.s.175, Büyükkale III. Tabakası, 1802. Taf.LXIII, cam veya cam hamurundan dört parçalı ve bir kült kabına ait olduğu ifade edilmektedir (Ayrıca bkz. Boehmer R.M., “Die Kleinfunde aus der Unterstadt von Boğazköy”, 1979, Berlin s.42 vd : “Glas-Fayence”, Aşağışehir 2 veya daha eski, 3584. Taf.XXVI, ortası delik, boncuk biçimli, fayansdan obje ve yine aynı yerden 3585-3587).

Fayans hamurundan boncuk-MAŞAT HÖYÜK II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, T. Özgüç s.48 (Lev. 60, 16: Mşt.78, 17): “Orta Anadolu’da Eski Tunç Çağı’ndan beri yerli atölyelerde fayans hamurundan-fritten boncuk yapılmaktadır.”

XII. Türk Tarih Kongresi’nde sunduğumuz bildiri, kelimenin geçtiği metin yerlerinde şu fiillerin (verba) yer aldığını sözlü olarak sunmuştuk (Bk. Y. Coşkun, “Hititçe *zapzagai*-nin Cam ile İlişkisi”, 12-16 Eylül 1994, Bildiri Özetleri, s.5 vd., bu çalışmamız o zamanlar baskı için henüz hazır değildi!):

<i>işhuuai-</i>	: dökme, saçmak, serpmek
<i>immüa-</i>	: karıştırmak
<i>pappars-</i>	: fişkırtmak
<i>şipant-</i>	: kurban sunmak (sıvı, katı vs.)

Bu sırada, Sayın Meslekdaşım Prof. Dr. Aygül Süel tarafından lütfedilen, içerisinde *zapzagai-*, *zapzagaia-* kelimesinin geçtiği Or-

taköy fragman transkripsiyonlarından (dört adet) özellikle bir tane-
sinin transkripsiyonunu, *zapzagaia*-'yı nitelendirmeye yaraması;
yukarda anlamlarını verdiğimiz *filler*'in tümünü içermesi ve daha
önceki saptamalarımızı doğrulaması sebebiyle aşağıda sunuyoruz:

x+1 [za-ap-za]-ga-i [a iŝ-hu-ua-a-i] an-da im-[mi-ia-an-ta

2 pa-ap-pár-as-zi [GEŠTIN-i]a ŝi-pa-an-za [

3 EGIR-an-da-ma A-NA II? an?-te-nu II NINDA.SIG^{MEŠ} [

4 pá-r-ŝi-ia na-aŝ-sa-an EGIR-pa da-a-i ŝe-ir-ra-[aŝ-sa-an

5 za-ap-za-ga-ia iŝ-hu-ua-a-i an-da im-mi-i[a-an-ta

6 pa-ap-pár-aŝ-zi GEŠTIN-ia ŝi-pa-an-ti [

7 na-aŝ-kán I-NA É.DINGIR^{LIM} an-da pa-iz-zi x [

8 pá-r-ŝi-ia nu A-NA III GUNNI^{MEŠ} ku-ua-pí-ta I x [

9 ŝe-ir-ra-aŝ-ŝa-an za-ap-za-ga-ia iŝ-hu-ua-a-i [

10 pa-ap-pa-ra-aŝ-zi GEŠTIN-ia ŝi-pa-an-ti

Kuşkusuz metni tercüme ederken ve yorumlarken kelimeyi oturtmak istediğimiz objenin niteliği ile (eğer içerisinde şarap bulunan nadir bir *kült kabı*, *sunu kabı* olarak düşünülüyor ise) bu fiillerin anlam kavramları birbiriyle bağdaşiyor gibi görünmektedir, fakat son değerlendirmeyi okuyucuya bırakıyoruz.

ABSTRACT

The question whether the people of the Hittite age Anatolia were familiar with glass, or whether the people, even in a primitive way, were using it, has for a long time occupied the minds of many scholars. Especially the philologists have searched in Hittite cuneiform documents for words connected with glass and glass objects, and made some evaluations and interpretations.

In this paper, the former studies on this subject and their results have separately been examined in order to further clarify the matter. Furthermore, a transcription of the "Ortaköy Fragment" has been presented, in which the word *zapzagaia*- is mentioned, which seems to have been a name also mentioned in other texts given to a glassy object.

ÖZET

Hitit Çağı Anadolu'sunda, insanların camla tanışmış olup olmadıkları veya camın ilkel de olsa kullanılışıyla ilgili düşünceler, fikirler şimdiye kadar hepimizi meşgul etmiştir. Özellikle filologlar Hitit çivi yazılı belgelerde, camla ilgili kavramlara ait kelimeleri aramış, araştırmış ve bu konuda çeşitli değerlendirmelerde, yorumlarda bulunmuştur. İşte bu yazıda, şimdiye kadar bu konuda yapılan araştırmalar ve sonuçları üzerinde ayrı ayrı durulup biraz daha aydınlık getirmek amacı güdülmektedir.

Bundan başka metinlerimizde geçen ve camsı bir objeye verilmiş bir ad gibi görülen *zapzagaia*-'nın geçtiği, bir "Ortaköy Fragmanı"nın transkripsiyonu sunulmaktadır.